

Формування поняття “громадянське суспільство” в західній та українській політико-правовій думці.

Здобуття незалежності та прийняття Конституції забезпечили новий шлях розвитку України – шлях на розбудову громадянського суспільства та демократичної соціальної правової держави. Цей новий шлях став однак для нашої держави складним і суперечливим. В цих умовах кожен новий крок перетворень викликає все більше питань щодо поняття, сутності та змісту громадянського суспільства, його взаємозв'язок із державою та визначення засобів його становлення і розвитку у сучасній Україні.

Відповіді на усі ці питання має дати юридична наука і насамперед теорія держави і права. Саме юридична наука має визначити необхідність повороту українського суспільства і держави до засад гуманізму і справедливості, забезпечення прав і свобод людини, визнання людини вищою соціальною цінністю як основи для розбудови в Україні громадянського суспільства та демократичної соціальної правової держави. А це означає необхідність переглянути багато загальноприйнятих радянською юридичною теорією понять сутності суспільства і держави та звернутися до понять громадянського суспільства і держави, які визначені в працях прогресивних мислителів світу та закріплені в актах міжнародного права, конституціях багатьох країн, зокрема і в Конституції України.

Ідея громадянського суспільства, його сутності і взаємовідносин із державою, які мають бути визнані сучасною українською юридичною наукою, пройшли в історії світової і, зокрема, української політичної та правової думки довгий шлях.

Поняття “громадянське суспільство” бере свій початок ще з ідей Аристотеля та Цицерона. Хоча слід зазначити, що в античні часи поняття “суспільство громадянське” і “політичне” або держава були по суті

взаємозамінними поняттями. У давньогрецьких мислителів політичне (або *politike*) охоплювало всі важливі сфери життя суспільства – сім'ю, релігію, освіту, мистецтво, культуру. Бути членом *politike* означало бути громадянином – частинкою держави, а значить жити і діяти згідно з законами держави, не шкодити іншим громадянам. Описуючи *politike*, стародавні мислителі виділяли його основні риси, які сьогодні можна вважати рисами, що притаманні громадянському суспільству. Так, Аристотель у своїх працях зазначав, що громадяни повинні мати приватну власність, бути рівними по відношенню один до одного, наділені правом брати участь у законодавчому і судовому процесах: “все граждане должны принимать участие во всем, касающемся жизни государства” [1]. Давньоримський мислитель Цицерон в своїх працях підкреслював, що важливою рисою держави є правова рівність громадян – “права гражданина одного и того же государства должны быть одинаковы” (2). За його думкою саме закон є ланкою, що пов'язує громадянське суспільство. Безумовно, це була перша спроба окреслити таку рису громадянського суспільства, як дія верховенства права. Отже, стародавні мислителі ще не розмежовуючи громадянське суспільство і державу, почали в своїх творах окреслювати риси притаманні саме громадянському суспільству.

Поняття “громадянське суспільство” знайшло свій розвиток у ХУІІІ ст. в працях Г.Гроція, Т.Гоббса, Дж.Локка. Європейська політико-правова думка того часу порушувала питання про свободу особи як громадянина суспільства, незалежного від держави. Так, Г.Гроцій був прихильником природної правової теорії, що виходила з ідеї дуалізму права: природне право людини і позитивне право, яке базується на принципі верховенства природного права. У своїх працях Гроцій пише про свободу людини, як таку, що базується на її природному праві. Таке право, за мислителем, створюється волею людини. Процес створення такого права дозволив особам перейти з природного стану у громадянське суспільство. Г.Гроцій зазначає: “Право внутригосударственное есть то, которое исходит от гражданской власти. Власть гражданская господствует в государстве” (3). Отже, можемо зазначити, що для Г.Гроція

основою держави є громадянське суспільство, як спільнота вільних людей, що встановили свої правила поведінки у суспільстві.

Англійський мислитель Т.Гоббс, по-суті, обґрунтував правову модель громадянського суспільства, яке охороняється авторитетною владою. На його думку абсолютна влада в галузі приватноправових відносин повинна забезпечити рівність всіх особистостей перед законом: “безопасность народа требует, чтобы справедливость была в одинаковой мере соблюдена по отношению к людям всех сословий” (4), відмічає він. Т.Гоббс визначив такі основні принципи громадянського суспільства, а саме: свободу, як право робити все, що не заборонено законом, можливість громадян захистити свої інтереси у справедливому суді; підкреслював необхідність стійкості договорів, що укладаються на підставі свободи підприємництва і особистої ініціативи і, разом з тим: “обязанности суверена (государства) обеспечения за каждым человеком всех благ жизни, приобретенных законным трудом, безопасным и безвредным для государства” (5). Але потрібно відмітити обмеженість Гоббса у розумінні меж суспільства. В основу свого громадянського суспільства він поклав економічні важелі. Його громадяни не мають політичних прав, а значить політичні відносини не є частиною громадянського суспільства. Це помилка. Розвинуті політичні відносини, можливість громадян “обмежувати” і впливати на державу є невід’ємними складовими громадянського суспільства.

Інший англійський мислитель Дж.Локк описує додержавне співжиття, що існує “по природі”. В його суспільстві індивіди вільно розпоряджаються своєю особистістю і своєю власністю, вони рівні і вільні, мають можливість судити винних – “гражданское общество, - визначає Локк, - это соглашение с другими людьми об объединении в сообщество для того, чтобы удобно, благополучно и мирно совместно жить, спокойно пользуясь своей собственностью и находясь в большей безопасности” (6). Мету громадянського суспільства Локк вбачав в тому, щоб уникати і відшкодовувати незручності природного стану.

З часів Просвітництва концепція “громадянського суспільства” набувала більшого розповсюдження. У XVIII ст. громадянське суспільство починає сприйматися як особливе суспільство з розвинутими суспільними відносинами. Так, Ш.Монтеск’є розглядаючи процес встановлення загальних законів і виникнення держави, зазначав, що це не можливе без існування громадянського стану. Цей стан він визначив, як єдність всіх людей. “Силы отдельных людей не могут объединиться, пока не пришли к единству их воли. Это последнее единство и есть то, что ... называется гражданским состоянием” (7). Ж.Ж.Руссо вважав, що громадянське суспільство могло виникнути лише на підставі узгодження між людьми, яке було результатом появи приватної власності. На його думку, саме приватна власність стала основою майбутнього громадянського суспільства: “... така форма асоціації, яка захищає і відгороджує всією загальною силою особистість і майно кожного із членів асоціації, і завдяки якій кожен, поєднуючись з усіма, підкоряється, все таки, тільки самому собі і залишається таким же вільним, як і раніше” (8) В його ідеалі суспільного устрою пануватимуть “громадянська свобода” та “право приватної власності”.

У політико-правовій думці XIX ст. основним аспектом концепції “громадянського суспільства” виступає проблема співвідношення держави і громадянського суспільства. Ця проблема вирішується на користь суспільства, бо визнається, що головне призначення держави – захищати суспільство, а не замінити його. Ця ідея є у працях В. фон Гумбольдта, який вважав, що багатство природи і характеру людини проявляється саме у єдиному союзі людей, отже громадянське суспільство головніше за державу. Крім того, ним формується думка, що якщо держава починає надмірно розростатися та контролювати всі сфери життя, то вона перешкоджає вільному розвитку суспільства та людини. Його ідею підтримав і продовжив Т.Пейн, який створив радикальну концепцію громадянського суспільства. Згідно з нею, влада держави повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства, оскільки кожна людина від природи має схильність до суспільства, де вона може встановити

мирні стосунки конкуренції і солідарності, взаємоповаги та взаємодопомоги. Отже, Пейн робить висновок, чим досконаліше громадянське суспільство, тим краще воно регулює власні справи, а значить менш потребує держави. Таким чином, у політико-правовій думці почав формуватися підхід до громадянського суспільства як відмінного від держави утворення, покликаного забезпечити соціальну рівність, громадянські свободи, обмежити уряд; а значить громадянське суспільство поступово ставало ідеалом майбутнього.

Ідеї громадянського суспільства багато уваги приділяв у своїх працях Г.В.Ф. Гегель. За його думкою, громадянське суспільство є особливою стадією діалектичного руху від сім'ї до держави. “Гражданское общество есть дифференция, которая выступает между семьей и государством, хотя развитие гражданского общества наступает позднее, чем развитие государства” [9]. Характерним для громадянського життя, на думку Гегеля, є соціальне життя, що складається з приватних осіб, класів, груп і інститутів, що взаємодіють на підставі цивільних прав. Крім того, Гегель вважає, що громадянське суспільство потребує управління, яке може здійснити держава. Але ця держава повинна бути правовою. Отже, тепер стверджується думка про те, що громадянське суспільство – це суспільство з високорозвинутими суспільними відносинами і воно повинно взаємодіяти з правовою державою.

Надзвичайно важливу роль в розвитку ідеї “громадянського суспільства” та демократичної правової держави відіграла українська національна ідея створення українського суспільства та держави на началах гуманізму і справедливості, яка склалася на протязі історичного розвитку визвольної боротьби українського народу. Ця ідея одержала розвиток у працях І.Вишенського, П.Орлика, М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Козачинського та інш.

Так, у творах С.Оріховського-Роксолана (XVI ст.) можна знайти певні суттєві риси громадянського суспільства. Він визначив основною метою держави – гарантію прав і користі кожного індивіда, по відношенню до якого вона має низку обов'язків. Отже, інтереси громадян, їх права зумовлюють

функціонування державних інститутів, а отже основою держави виступає громадянське суспільство. На думку Оріховського_Роксолана громадяни повинні спрямовувати свою діяльність на забезпечення інтересів суспільства. А в суспільстві, суспільних відносинах найголовнішим є закон, яким і повинні керуватися всі громадяни. “Закон же, якщо він з душею і розумом держави, значно кращий за непевну державу і вищий за короля... Закон є правителем вільної держави” (10).

Погляди Івана Вишенського (XVI ст.) пронизані ідеєю рівності всіх людей від природи. Його майбутній ідеал – це “царство буття”, де всі люди живуть у злагоді по відношенню один до одного, рівні між собою в майновому, юридичному і моральному аспектах. На думку І.Вишенського, ці аспекти характеризують не просто суспільство, а вже суспільство іншого виду (громадянське суспільство).

В XVII – XVIII ст. ідеї природного права розвивались діячами Києво-Могилянської академії. Так, Ф. Прокопович визначав, що природному (переддержавному) життю людей були властиві і мир, і війна, і любов, і ненависть, і добро, і зло. І цей природний стан був наповнений «беззаконними» діями людей і тому потребував суспільного договору про створення “суспільного союзу”. Інший український мислитель М. Козачинський вважав, що ототожнений ним з громадянським суспільний, стан є природним для людини, тому що саме в ньому природа людини, її розум та природні права можуть розвинути найбільш повно. У 1710 р. ідеї свободи, демократії і гуманізму втілились у Конституції Пилипа Орлика. Вона визнавала основними принципами суспільного устрою Українського народу демократію, республіканізм, народовладдя, неможливість з боку влади порушень законів та вольностей, тобто встановила найважливіші принципи концепції громадянського суспільства.

У XIX ст. у політико-правовій думці України починають ще більш чітко окреслюватися основні аспекти громадянського суспільства. М.Костомаров вбачав новий устрій України як суспільство де панує юридична рівність

громадян, свобода людини визнається як найцінніший її стан; основою суспільства є свобода господарської діяльності, що дає можливість всім членам суспільства стати власниками з рівними правами.

М. Драгоманов створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. На його думку, саме це буде давати можливість суспільним відносинам розвиватися і вдосконалюватися. Така асоціація повинна базуватися на засадах політичної свободи, яка і буде, на думку Драгоманова, гарантувати права людини і громадянина. Це означає, що політичні відносини є складовою громадянського суспільства.

І Франко розвиває ідею політичної самостійності, що, на його думку, є природнім правом кожної нації. Він вбачає такий механізм її реалізації: у реформованому суспільстві на перший план вийде громадська думка і в результаті державні інститути будуть наділені лише виконавчими функціями. На його думку, це можливо лише тоді, коли закони відображають справедливість у всіх сферах суспільного життя. До того ж, Франко критикував посилення функцій державного апарату в суспільстві; вважаючи за потрібне обмежити його діяльність суспільними інститутами.

Ідеєю соціально-політичної рівності пронизані праці С. Подолинського і О. Терлецького. Їх ідеал – народна федерація громадян, що повинна бути заснована на повній політичній рівноправності кожного громадянина; рівності всіх перед законом і рівність закону для всіх. На їх думку, право створення і запровадження в життя законів повинна належати громадянам.

Після жовтня 1917 р. ідеї громадянського суспільства і демократичної правової держави в радянській політичній і правовій ідеології проголошуються буржуазними і навіть шкідливими. І тільки розгортання демократичних процесів в середині 80-х років посилило увагу передових провідних юристів в Росії та Україні до питань прав людини, їх захисту правом.

Ідея громадянського суспільства і демократичної правової держави знайшла своє визначення і відображення у Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). Ця Декларація вперше в українському

праві окреслила поняття “громадянського суспільства” та визначила його головні риси: всебічне забезпечення прав і свобод людини, політичну свободу нації, єдиновладдя і повновладдя народу, відповідальність держави перед суспільством, повноцінний економічний, політичний, соціальний і духовний розвиток народу України та його екологічну безпеку, необхідність правової держави, що повинна забезпечити суверенітет і самоуправління народу, верховенство Конституції і законів України.

Ідеї громадянського суспільства, відображені у Декларації про державний суверенітет, були зафіксовані і розвинуті у Конституції України (1996 р), а саме:

- проголошення людини найвищою соціальною цінністю та створення економічних, соціальних, політичних умов забезпечення вільного і всебічного розвитку її особистості;
- ліквідація відчуженості людини стосовно соціально-економічних структур і політичних інститутів;
- захист прав і свобод людини і громадянина, відповідальність держави перед людиною і суспільством за свою діяльність;
- забезпечення суверенітету народу, самоорганізацію та самоуправління громадян;
- плюралізм форм власності, рівність суб`єктів права власності перед законом, забезпечення права власників на ініціативну, творчу підприємницьку діяльність;
- плюралізм духовного життя суспільства, на основі гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей;
- визнання і матеріалізація ідеї верховенства права, побудови законів та інших нормативно-правових актів на основі Конституції України;
- держава є демократичною, соціальною і правовою, тому що підпорядковується служінню суспільства і т.д.

Таким чином, Конституція України встановлює умови функціонування громадянського суспільства.

Поняття громадянського суспільства в сучасній українській юридичній науці привертає значну увагу. Створена велика кількість думок і оцінок цієї складної проблеми. Але і сьогодні дискусійними залишаються питання про саме поняття, походження, історичний розвиток, хронологічні межі громадянського суспільства, а також шляхи його розбудови у сучасній Україні.

Разом з тим із сучасних наукових уявлень про громадянське суспільство, можна зробити висновки, які являються загально визнаними:

- Громадянське суспільство – це складне і багатогранне явище людського буття, воно є продуктом тривалого історичного розвитку людства. Говорити про його становлення можна з того моменту, коли з'являється громадянин як самостійний, індивідуальний член суспільства, який визнається суспільством і державою як найвища соціальна цінність, що наділений відповідним комплексом прав і свобод і в такому статусі взаємодіє із суспільством.
- Громадянське суспільство – це “...організація вільних і рівноправних індивідів, сім'ї, класів, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власниками, користуватися свободами у процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист” (11).
- Важливою рисою громадянського суспільства є визнання рівності всіх громадян перед законом і відносно один одного; громадянське суспільство повинно за допомогою права і законності реально забезпечити здійснення принципу рівних можливостей. Саме тому однією з основних ознак громадянського суспільства буде виступати дія принципу верховенства права і верховенства закону.
- Громадянське суспільство визнає соціальну цінність демократичної соціальної правової держави, яка є владою народу і функціонує в його інтересах. Саме тому громадяни в громадянському суспільстві, використовуючи свій суверенітет, “обмежують” за допомогою права і

закону державну владу в своїх інтересах, забезпечуючи її формування і функціонування, та підконтрольність народу.

- Отже, “громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв’язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права” (12).

Побудова громадянського суспільства та демократичної соціальної правової держави і, отже реалізація основних ідей Конституції України, з використанням наукової юридичної думки з питань теорії громадянського суспільства, є найважливішим завданням сучасної України.

Література

1. Аристотель. Политика. История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков, 2000. – С. 37.
2. Цицерон. О государстве. История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков, 2000. – С. 47.
3. Гроций Г. О праве войны и мира. История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков, 2000. – С. 137.
4. Гоббс Т. Антология мировой правовой мысли. В 5 томах. Т. 4. С. 51.
5. Там же. С. 50.
6. Локк Дж. Два трактата о правлении. История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков, 2000. – С. 199.
7. Монтескье Ш. О духе законов. История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков, 2000. – С. 217.
8. Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М., 1969. – С. 159.
9. Гегель Г. Философия права. История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков, 2000. – С. 447.
10. Оріховський-Роксолан. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу (1543). История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков, 2000. – С. 275.
11. Гусарев С.Д. Олійнік А.Ю. Слюсаренко О.Л. Теорія держави і права. - К., 2001. – С. 11.
12. Шемшученко Ю.С. Громадянське суспільство. Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 646-647.
13. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1991 року.
14. Конституція України. 28 червня 1996 року.